

СТЕФАН НЕМАЊА

ПРЕПОДОБНИ СИМЕОН МИРОТОЧИВИ

СТЕФАН НЕМАЊА - ПРЕПОДОБНИ СИМЕОН МИРОТОЧИВИ
STEFAN NEMANJA - VENERABLE SIMEON THE MYROBLYTES

FACULTY OF PHILOSOPHY, BELGRADE
INSTITUTE OF ART HISTORY
METROPOLITANATE OF MONTENEGRO AND THE LITTORAL
BISHOPRIC OF BUDIMLJA AND NIKŠIĆ
INSTITUTE FOR THE SERBIAN LANGUAGE, SASA

STEFAN NEMANJA – VENERABLE SIMEON THE MYROBLYTES

COLLECTION OF PAPERS

I

BELGRADE · BERANE 2016

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ
МИТРОПОЛИЈА ЦРНОГОРСКО-ПРИМОРСКА
ЕПАРХИЈА БУДИМЉАНСКО-НИКШИЋКА
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

СТЕФАН НЕМАЊА – ПРЕПОДОБНИ СИМЕОН МИРОТОЧИВИ

ЗБОРНИК РАДОВА

I

БЕОГРАД · БЕРАНЕ 2016

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Проф. др Ђорђе Бубало, епископ будимљанско-никшићки Јоаникије (председник),
академик Александар Лома, др Срђан Пириватрић, др Милан Радујко, др Виктор Савић

Уредник

Др Милан Радујко

Секретар

Др Виктор Савић

Рецензенти

Дописни члан САНУ Миодраг Марковић

Академик Љубомир Максимовић

Проф. др Ђорђе Трифуновић

Зборник је одштампан уз новчану помоћ
Министарства просвете и технолошког развоја Републике Србије,
Министарства културе и информисања Републике Србије, Канцеларије за веру Републике Србије

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr Đorđe Bubalo; Joaničije, bishop of Budimlja and Nikšić (president); Aleksandar Loma,
member of the Serbian Academy of Sciences and Arts; Dr Srđan Pirivatrić; Dr Milan Radujko;
Dr Viktor Savić

Editor

Dr Milan Radujko

Secretary

Dr Viktor Savić

Peer Reviewers

Miodrag Marković, associate member of the Serbian Academy of Sciences and Arts

Ljubomir Maksimović, member of the Serbian Academy of Sciences and Arts

Prof. Dr Đorđe Trifunović

The printing of this edited volume has been facilitated by the financial support
of the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia,
the Ministry of Culture and Information of the Republic of Serbia
and the Office of Religious Affairs of the Republic of Serbia

САДРЖАЈ

ПОЗДРАВНО СЛОВО ЊЕГОВЕ СВЕТОСТИ ПАТРИЈАРХА СРПСКОГ ГОСПОДИНА ИРИНЕЈА НА ОТВАРАЊУ НАУЧНОГ СКУПА У СВЕЧАНОЈ САЛИ РЕКТОРАТА БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА	13
ПОЗДРАВНИ ГОВОР ПРЕДСЕДНИКА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ГОСПОДИНА ТОМИСЛАВА НИКОЛИЋА НА ОТВАРАЊУ НАУЧНОГ СКУПА У СВЕЧАНОЈ САЛИ РЕКТОРАТА БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА	15
БЕСЕДА ЊЕГОВОГ ПРЕОСВЕШТЕНСТВА ЕПИСКОПА ЖИЧКОГ ГОСПОДИНА ЈУСТИНА НА ЛИТУРГИЈИ У МАНАСТИРУ СТУДЕНИЦИ	19
БЕСЕДА ЊЕГОВОГ ВИСОКОПРЕОСВЕШТЕНСТВА МИТРОПОЛИТА ЦРНОГОРСКО-ПРИМОРСКОГ ГОСПОДИНА АМФИЛОХИЈА НА ЛИТУРГИЈИ У ЦРКВИ СВЕТОГ ЂОРЂА У ПОДГОРИЦИ	21
БЕСЕДА ЊЕГОВОГ ПРЕОСВЕШТЕНСТВА ЕПИСКОПА БУДИМЉАНСКО-НИКШИЋКОГ ГОСПОДИНА ЈОАНИКИЈА НА ЛИТУРГИЈИ У МАНАСТИРУ ПИВИ	23
Александар Лома ИМЕНА У СРПСКИМ ВЛАДАРСКИМ ПОРОДИЦАМА ДО ПОЧЕТКА XIII ВЕКА	27
Aleksandar Loma NAMES IN SERBIAN RULING FAMILIES UNTIL THE EARLY XIII CENTURY.	34
Алексей Мстиславович Пентковский СЛАВЯНСКОЕ БОГОСЛУЖЕНИЕ И ЦЕРКОВНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В СЕРБСКИХ ЗЕМЛЯХ В X–XII ВЕКАХ.	35
Aleksey Mstislavovich Pentkovskiy SLAVIC WORSHIP AND CHURCH ORGANIZATION IN SERBIAN LANDS IN THE X–XII CENTURIES	61
Небојша Порчић ЈЕДАН ЗАНЕМАРЕНИ ПРИСТУП ПИТАЊУ ХРОНОЛОГИЈЕ РОЂЕЊА СТЕФАНА НЕМАЊЕ.	63
Nebojša Porčić A NEGLECTED APPROACH TO THE CHRONOLOGY OF THE BIRTH OF STEFAN NEMANJA.	73
Љубомир Максимовић СТЕФАН НЕМАЊА И ВИЗАНТИЈА: СТВАРНОСТ ЈЕДНОГ ВРЕМЕНА	75
Ljubomir Maksimović STEFAN NEMANJA AND BYZANTIUM: THE REALITY OF THE TIMES.	79
Срђан Пириватрић СТЕФАН НЕМАЊА У ВЛАДАРСКИМ ХИЈЕРАРХИЈАМА СВОГА ВРЕМЕНА	81
Srđan Pirivatrić STEFAN NEMANJA AND THE HIERARCHIES OF RULERS OF HIS TIME.	106
Дејан Џелебдић СТАРИ ЗАВЕТ У ПОХВАЛНОМ ГОВОРУ НИКИТЕ ХОНИЈАТА ИСАКУ II АНЂЕЛУ НАПИСАНОМ ПОСЛЕ БИТКЕ НА МОРАВИ (ΛΟΓΟΣ Δ')	109
Dejan Dželebdžić OLD TESTAMENT REFERENCES IN THE ORATION OF NIKETAS CHONIATES IN PRAISE OF ISAAC II ANGELOS, WRITTEN AFTER THE BATTLE OF THE MORAVA (ΛΟΓΟΣ Δ')	121

Јованка Калић	
ТЕМЕЉИ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ	123
Jovanka Kalić	
FOUNDATIONS OF THE SERBIAN STATEHOOD.	129
Милан Радужко	
ИЗБОР И СВЕТОВНА ИНАУГУРАЦИЈА СТЕФАНА НЕМАЊИЋА:	
ПРОЦЕДУРА, ЦЕРЕМОНИЈАЛ, ОБРЕД И ИЗВОРИ ЛЕГИТИМИТЕТА ВЛАСТИ	
СРПског ВЕЛИКОГ ЖУПАНА	131
Milan Radujko	
ELECTION AND SECULAR INAUGURATION OF STEFAN NEMANJIĆ: PROCEDURES, CEREMONIAL,	
RITUAL AND SOURCES OF LEGITIMACY OF THE POWER OF SERBIAN GRAND ŽUPAN.	239
Ђорђе Бубало	
ПРЕ И ПОСЛЕ СТЕФАНА НЕМАЊЕ: ИСТОРИЈСКА ПРЕКРЕТНИЦА ИЛИ DAMNATIO MEMORIAE	243
Dorđe Bubalo	
BEFORE AND AFTER STEFAN NEMANJA: A HISTORICAL TURNING POINT OR A DAMNATIO MEMORIAE. ...	250
Мирјана Живојиновић	
ВЕЗИВАЊЕ ПАРИКА ЗА ЗЕМЉУ У ВИЗАНТИЈИ И СРБИЈИ У ДОБА СТЕФАНА НЕМАЊЕ.	251
Mirjana Živojinović	
LE RATTACHEMENT DES PARÈQUES À LA TERRE À BYZANCE ET EN SERBIE MÉDIÉVALE.	258
Предраг Коматина	
„А ОД АРБАНАСА ПИЛОТ“. ПОЧЕЦИ ПОЛИТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ АЛБАНАЦА	259
Predrag Komatina	
“AND PILOT FROM THE ALBANIANS”.	
THE BEGINNINGS OF THE POLITICAL HISTORY OF THE ALBANIANS	267
Миљан Гогић	
КОТОР НА РАЗМЕЂИ XII И XIII ВИЈЕКА	269
Miljan Gogić	
KOTOR AT THE CROSSROADS OF THE XII AND XIII CENTURIES.	280
Ивана Коматина	
РИМОКАТОЛИЧКА ЦРКВА У ДУКЉИ У ВРЕМЕ СТЕФАНА НЕМАЊЕ.	281
Ivana Komatina	
THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN DIOCLEA AT THE TIME OF STEFAN NEMANJA	292
Јоанис Тарнанидис	
ДА ЛИ ЈЕ АУТОКЕФАЛИЈА СЛОВЕНСКИХ ЦРКАВА БИЛА ОСТВАРЕНА У СКЛАДУ СА ОДРЕДБАМА	
СВЕТИХ КАНОНА ИЛИ ЈЕ ПОСЛЕДИЦА ПОЛИТИЧКЕ СИТУАЦИЈЕ У ВИЗАНТИЈСКОМ ЦАРСТВУ?.....	293
Joanis Tarnanidis	
WAS THE AUTOCEPHALY OF SLAVONIC CHURCHES ESTABLISHED ACCORDING	
TO THE PRECEPTS OF THE HOLY CANNONS OR WAS IT A CONSEQUENCE	
OF THE POLITICAL STATE OF AFFAIRS IN THE BYZANTINE EMPIRE?	298
Вања Станишић	
О СТАРИНИ ЈЕДНОЈЕРОВОГ ПРАВОПИСА У СЛОВЕНСКОЈ ПИСМЕНОСТИ	299
Ваня Станишич	
О ДРЕВНОСТИ ОДНОЕРОВОЙ ОРФОГРАФИИ В СЛАВЯНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ	306
Виктор Савић	
О ЈЕДИНСТВУ СРПСКЕ РЕДАКЦИЈЕ СТАРОСЛОВЕНСКОГА ЈЕЗИКА У ВРЕМЕНУ СТЕФАНА НЕМАЊЕ... 307	
Viktor Savić	
THE HOMOGENEITY OF THE SERBIAN RECENSION OF THE OLD CHURCH SLAVONIC LANGUAGE	
AT THE TIME OF STEFAN NEMANJA	344

Јасмина Грковић-Мејџор	
ХИЛАНДАРСКА ПОВЕЉА СТЕФАНА НЕМАЊЕ У СВЕТЛУ СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ДИГЛОСИЈЕ.	347
Jasmina Grković-Major	
THE CHILANDAR CHARTER OF STEFAN NEMANJA IN THE LIGHT OF SERBIAN MEDIEVAL DIGLOSSIA	355
Јелица Стојановић	
УПОТРЕБА ЕТНОНИМСКЕ ОСНОВЕ СРБ- У СРПСКИМ СРЕДЊОВЈЕКОВНИМ ИЗВОРИМА (ГРАМАТИЧКИ И СЕМАНТИЧКИ АСПЕКТ).	357
Jelica Stojanović	
THE USE OF THE LEXEMES OF THE ROOT СРБ- IN SERBIAN MEDIAEVAL SOURCES (GRAMMATICAL AND SEMANTIC ASPECTS)	382
Гордана Јовановић	
МИРОСЛАВЉЕВО ЈЕВАНЂЕЉЕ У САВРЕМЕНИМ ФИЛОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА	383
Gordana Jovanović	
MIROSLAV'S GOSPEL IN MODERN PHILOLOGICAL STUDIES	397
Бранка Иванић	
ИНИЦИЈАЛ СА ПРЕДСТАВОМ ПУТА КОЈИ ЈАШЕ НА ВАСИЛИСКУ У МИРОСЛАВЉЕВОМ ЈЕВАНЂЕЉУ	399
Branka Ivanić	
AN INITIAL DEPICTING A PUTTO RIDING A BASILISK IN THE MIROSLAV GOSPEL	410
Дејан Радичевић · Дејан Црнчевић	
МЕТАЛНИ НАКИТ XII–XIII СТОЛЕЋА НА ЗЕМЉИШТУ РАДЊЕ НЕМАЊИНЕ.	417
Dejan Radičević · Dejan Crnčević	
METAL JEWELRY OF THE XII AND XIII CENTURIES IN NEMANJA'S REALM.	437
Предраг Лутовац	
АРХЕОЛОШКО-КОНЗЕРВАТОРСКА САЗНАЊА И САКРАЛНО ГРАДИТЕЉСТВО ДОБА СТЕФАНА НЕМАЊЕ: ИСТРАЖИВАЊА НА ТЛУ ЦРНЕ ГОРЕ	447
Predrag Lutovac	
ARCHEOLOGICAL AND CONSERVATIONAL FINDINGS AND SACRAL ARCHITECTURE IN THE TIME OF STEFAN NEMANJA: RESEARCH IN THE TERRITORY OF MONTENEGRO.	468
Бранислав Тодић	
РАНЕ ЗАДУЖБИНЕ СТЕФАНА НЕМАЊЕ У СВЕТЛОСТИ ЊЕГОВИХ ЖИТИЈА	491
Branislav Todić	
EARLY PIOUS FOUNDATIONS OF STEFAN NEMANJA IN THE LIGHT OF HIS HAGIOGRAPHIES.	504
Марко Поповић	
УТВРЂЕЊЕ МАНАСТИРА СТУДЕНИЦЕ.	509
Marko Popović	
FORTIFICATION OF THE MONASTERY OF STUDENICA.	519
Roza d' Amiko	
STUDENICA IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA: KAMENI UKRASI NA BOGORODIČINOJ CRKVI U SVETLU JUŽNOITALIJANSKIH ANALOGIJA.	525
Rosa d'Amico	
STUDENICA BETWEEN THE EAST AND WEST: STONE ORNAMENTS IN THE CHURCH OF THE MOTHER OF GOD IN THE LIGHT OF ANALOGIES FROM SOUTHERN ITALY	532
Зорица Чубровић	
ПОРИЈЕКЛО СТУДЕНИЧКИХ МАЈСТОРА КЛЕСАРА	553
Zorica Čubrović	
THE ORIGINS OF STUDENICA'S STONEMASONS	558

Јелена Богдановић МИКРОАРХИТЕКТОНСКА ФОРМА КУПОЛЕ И КАПЕЛА РАДОСЛАВЉЕВЕ ПРИПРАТЕ СТУДЕНИЧКОГ КАТОЛИКОНА	567
Jelena Bogdanović THE MICRO-ARCHITECTURAL FORM OF THE DOME AND THE CHAPELS OF RADOŠLAV'S EXONARTHEX OF THE STUDENICA KATHOLIKON	576
Драган Војводић СТУДЕНИЧКИ ГРОБ СВЕТОГ СИМЕОНА СРПСКОГ: ПРИЛОЗИ ГРАЂИ И ЗАПАЖАЊА О ЖИВОПИСУ...	587
Dragan Vojvodić THE TOMB OF SAINT SIMEON OF SERBIA IN STUDENICA: CONTRIBUTIONS TO EVIDENCE AND OBSERVATIONS ON ITS FRESCOS	601
Смиљка Габелић ИЗ ИКОНОГРАФИЈЕ ЖИВОПИСА БОГОРОДИЧИНЕ ЦРКВЕ У СТУДЕНИЦИ (1208/1209): СВЕТИ ХРИСТОФОР	615
Smiljka Gabelić FROM THE ICONOGRAPHY OF THE CHURCH OF THE VIRGIN AT STUDENICA (1208/1209): SAINT CHRISTOPHER	626
Архимандрит Тихон (Ракићевић) САЖЕТАК ОПИСА ЖИВОТА СВЕТОГ СИМЕОНА (KNM, IX Н 8, § 10) И ПОУЧЕНИЈЕ ТЕОДОРА СТУДИТА (ХИЛАНДАР 387): УТИЦАЈИ И ПАРАЛЕЛЕ	639
Archimandrite Tihon (Rakićević) SUMMARY OF THE ACCOUNT OF THE LIFE OF SAINT SIMEON (KNM, IX Н 8, § 10) AND THE CATECHESIS OF THEODORE THE STUDITE (HILANDAR 387): INFLUENCES AND PARALLELS	653
Смиља Марјановић-Душанић ДОБРОПОБЕДНО ТЕЛО РОДОНАЧЕЛНИКА	659
Smilja Marjanović-Dušanić THE PROGENITOR'S TRIUMPHANT BODY	665
Даница Поповић ЧУДА СВЕТОГ СИМЕОНА	667
Danica Popović SAINT SIMEON'S MIRACLES	677
Ирена Шпадијер НАЈМЛАЂИ ПРЕПИС СЛУЖБЕ СВЕТОМ СИМЕОНУ ОД СВЕТОГА САВЕ	679
Irena Špadijer THE MOST RECENT COPY OF SAINT SAVA'S SERVICE TO SAINT SIMEON THE MYROBLYTES	687
Лидија Томић СВЕТИ СИМЕОН НЕМАЊА: СВОЈСТВА КЊИЖЕВНОГ ЛИКА	689
Lidija Tomić SAINT SIMEON NEMANJA: FEATURES OF A LITERARY CHARACTER	698
Весна Пено ВИЗАНТИЈСКА ПСАЛМОДИЈА У ВРЕМЕ ВЛАДАРА НЕМАЊЕ – МОНАХА СИМЕОНА И ХИМНЕ У ЧАСТ ЊЕГОВОМ СВЕТИТЕЉСКОМ ЛИКУ	699
Vesna Peno BYZANTINE PSALMODY IN THE TIME OF THE RULER NEMANJA/MONK SIMEON AND HYMNS CELEBRATING HIS SAINTHOOD	706

Бошко Бојовић	
СТЕФАН НЕМАЊА И НАСЛЕЂЕ СВЕТОРОДНЕ ЛОЗЕ У ВЛАДАРСКИМ ПОВЕЉАМА XIII–XVII ВЕКА . . .	707
Boško Bojović	
STEFAN NEMANJA AND THE HERITAGE OF SAINTLY LINEAGE IN RULERS' CHARTERS	
OF THE XIII TO XVII CENTURIES	719
Снежана Самарџија	
ЦАР НЕМАЊЕ БЛАГО: ЛИК СТЕФАНА НЕМАЊЕ У СРПСКОЈ НАРОДНОЈ ПОЕЗИЈИ	721
Snežana Samardžija	
TSAR NEMANJA'S TREASURE: IMAGE OF STEFAN NEMANJA IN SERBIAN FOLK POETRY	731
Предраг Вукић	
КУЛТ СТЕФАНА НЕМАЊЕ У ЛИТЕРАРНИМ СПИСИМА	
ВЛАДИКА И ГОСПОДАРА ДИНАСТИЈЕ ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ	733
Predrag Vukić	
THE CULT OF STEFAN NEMANJA IN THE LITERARY WRITINGS	
OF THE BISHOPS AND MASTERS OF THE DYNASTY PETROVIĆ NJEGOŠ	740
Протојереј-ставрофор Велибор Џомић	
СТЕФАН НЕМАЊА У САВРЕМЕНОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ И ПУБЛИЦИСТИЦИ	
ЦРНЕ ГОРЕ – ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ	741
Protopresbyter-stavrophor Velibor Džomić	
STEFAN NEMANJA IN CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY AND PUBLICATIONS	
OF MONTENEGRO – A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH	748
РЕЧ НА КРАЈУ	751
A WORD AT THE END	755
ПРОГРАМ МЕЂУНАРОДНОГ НАУЧНОГ СКУПА	
„ВЛАДАР, МОНАХ И СВЕТИТЕЉ: СТЕФАН НЕМАЊА – ПРЕПОДОБНИ СИМЕОН МИРОТОЧИВИ	
И СРПСКА ИСТОРИЈА И КУЛТУРА (1113–1216)“	759
LIST OF ILLUSTRATIONS	775

РИМОКАТОЛИЧКА ЦРКВА У ДУКЉИ У ВРЕМЕ СТЕФАНА НЕМАЊЕ

Ивана Коматина

Айстиракѝ. У време када Стефан Немања постаје велики жупан Србије, барски епископ у Дукљи започиње активну делатност на пољу стварања *Барске архиепископије*. Извори сведоче да Немањини напади на Дукљу осамдесетих година XII века нису имали негативне последице по Римокатоличку цркву, али и да епископ Гргур није успео да оствари вишедеценијску тежњу барске цркве за архиепископским рангом. Барска архиепископија настала је у време када је Дукљом управљао Немањин најстарији син, Вукан Немањић.

Кључне речи: Стефан Немања, Дукља, барски епископ Гргур, барска црква, Дубровачка архиепископија, папа Александар III, папа Иноћентије III

Врховна власт Византијског царства на простору читавог Балкана шездесетих година XII века била је неоспорна након победоносних подухвата цара Манојла I Комнина. Дукља је такође у то време била под чврстом и непосредном власти Византије, а такав поредак ће бити уздрман освајањима Стефана Немање осамдесетих година XII века.¹ Међутим, апсолутна политичка доминација Византије на том простору није уједно значила превласт православља, односно византијске цркве.

Такво стање најбоље осликава један которски документ настао 19. јуна 1166. г., који је датиран према владавини цара Манојла и његовог намесника у Дукљи и Далмацији Изанација, али и понтификатом папе Александра III (1159–1181).² Дакле, политичка власт цариградског цара, црквена власт римског папе. У име римског папе, старешина над свим епископима јужног дела јадранског Приморја и његовог залеђа, а у питању су земље Захумље, Србија и Травунија и градови Котор, тј. Росе, Будва, Бар, Скадар, Дриваст и Пулат, у ово време био је већ неоспорно дубровачки архиепископ. Тако је овај простор у територијалној организацији римског патријархата представљао јединствену дијецезу, чији је митрополит био архиепископ Дубровника.³

Дубровачки архиепископи овог времена били су одани папини „намесници“ и римска столица је штитила њихова митрополитска права над епископима њихове дијецезе, који често нису имали намеру да поштују права свог митрополита, као 1153. г.⁴ Ипак, документ

* Ивана Коматина, Историјски институт, Београд, e-mail: ivana.komatina@iib.ac.rs

¹ К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952, 144–146; Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 364; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 43; Т. Живковић, *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, ЗРВИ 43 (2006) 454–461.

² „... in sede apostolica residente papa Alexandro, imperante piissimo et semper triumphatore Hemanuhele...“, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II, ed. T. Smičiklas, Zagrabiae 1904, 102 (= CD).

³ „... scilicet Zachlumie regnum, et regnum Seruilie, Tribunieque regnum, civitatem quoque Catharinensem seu Rose, atque Buduanensem Auarorum, Liciniatensem atque Scodrensem, nec non Driuastensem et Polatensem...“ (*ibidem*, 52, 70, 85).

⁴ Први такав случај, када је посреди била непослушност суфрагана дубровачког архиепископа, догодио се 1153. г. Реч је о иступању дривастанског и улцињског епископа. У изворима наредних четрнаест година нема речи о одбацивању власти дубровачког архиепископа од стране његових подручних епископа (CD, II, 72–73).

од 19. јуна 1166. г. сведочи да је постојао склад у црквеним приликама. Наиме, на посвећивању три нова олтара у Светом Трипуну у Котору окупили су се клирици два обреда и три архиепископије. Осим Маја, који је био которски епископ и суфраган архиепископа Барија,⁵ том чину присуствовао је и Лазар, епископ Арбана, тј. Кроје, тада још увек као подручни епископ драчког митрополита, самим тим Цариградске патријаршије, дакле грчког обреда. Место на овој церемонији имали су епископи два града који су раније први ускратили послушност дубровачком архиепископу – Мартин, епископ Дриваста, и Јован, епископ Улциња, а присутан је био и новоизабрани епископ Свача Петар, сви под јурисдикцијом дубровачког архиепископа. Поред наведених епископа нашли су се и опати најзначајнијих дукљанских манастира. Од представника грађанске власти, осим дукле Изанација, помињу се и которски приор Вита и арбански приор Андреја.⁶ Пада у очи да се не помиње присуство дубровачког архиепископа, што опет ништа не казује, с обзиром на то да су се у Котору нашли неки његови подложни епископи.⁷ Да се приметити да су окупљени клирици били различитог обреда и да су признавали различите митрополите, али их је повезивала чврста византијска власт на том простору, што потврђује присуство царевог намесника Изанација на свечаности.⁸

Међутим, већ наредне, 1167. године, дипломатичка грађа сведочи о великим променама на подручју Дубровачке архиепископије. Четири папске исправе датиране 29. децембром 1167. откривају узроке тих промена. Посреди је било то што су неки од дукљанских суфрагана дубровачког архиепископа, барски и улцињски епископ, одбацили његову власт. У писму барском и улцињском свештенству папа Александар III позива писмом барско и улцињско свештенство да не слушају своје епископе док се они не покоре архиепископу дубровачком. Из писма се види да је папу сам дубровачки архиепископ Трибун обавестио о томе да су се поменути епископи побунили против њега, те да их је он због тога екскомуницирао. Папа даље у писму наводи како је грех непокорности један од највећих грехова, због чега је наредио епископима да понизно затраже милост од дубровачког архиепископа, уз признавање митрополитских права дубровачке цркве. Уколико се то не догоди, папски легат ће потврдити казну екскомуникације коју је изрекао архиепископ Трибун. Док не затраже опроштај, папа налаже свештенству и народу да не указују никакву почаст епископима Улциња и Бара.⁹

Истом приликом папа шаље и писмо самом дубровачком архиепископу Трибуну, којим потврђује сва његова митрополитска права и повластице на подручју целе дијецезе, тј. потврђује му права над земљом Захумљем, Србијом и Травунијом и над градовима Котором, тј. Росама, Будвом, Баром, Улцињем, Скадром, Дривастом и Пулатом.¹⁰ Будући да је архи-

⁵ На основу буле коју је папа Александар III упутио 1172. г. Рајналду, новом архиепископу Барија, да би потврдио његова митрополитска права, дознаје се о спору који је Дубровачка архиепископија имала са Баријском архиепископијом око припадности которске епископије. Спор је трајао од 1151. до 1172. г. и оба епископа су пред папом чврсто тврдила да је которска епископија управо њихов суфраган, а епилог је добио сведочењем самог которског епископа, који је потврдио да је њега у чин епископа рукоположио архиепископ Барија, што је било довољно да папа потврди да је которска епископија суфраган архиепископије Барија (*Codice diplomatico Barese*, I, edd. G. B. Nitto de Rossi, F. Nitti di Vito, Bari 1897, 42–44, 61–63, 94–95, 99–101).

⁶ CD, II, 102.

⁷ Одсуство дубровачког архиепископа приметио је и С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, Београд 1912, 59–60, али он непомињање дубровачког архиепископа правда неслагањем архиепископа с намерама византијске државне политике.

⁸ CD, II, 102; Станојевић, *нав. место*.

⁹ „Alexander episcopus servus servorum dei dilectis filiis universis clericis et laicis per Dulchinensem et Antivarensem episcopatus constitutis ... sicut ex insinuatione venerabilis fratris nostri Tribunii Ragusini archiepiscopi nuper nobis innotuit, Dulchinensis et Antivarensis episcopi ita contra eum et ecclesiam suam corna elationis et superbie calcaneum erexerunt, et per inobedientie vitium adeo graviter deliquerunt, quod auctoritate romane ecclesie et sua ipsos excommunicationi subiecit“ (CD, II, 109–110).

¹⁰ *Ibidem*, 111–113; Станојевић, *нав. дело*, 60.

епископ Трибун постављен на то место раније (1158)¹¹ и да је папа Александар III отпочео свој понтификат још 1159. г., јасно је да је издавање ове буле имало за циљ да учврсти права дубровачког поглавара у околностима новонастале побуне.

У исто време папа је упутио и писмо клиру епископија које му по праву припадају, наређујући им да се без поговора потчињавају дубровачком архиепископу. Папа се у писму обраћа епископима Пулата, Свача и Дриваста и клирицима стонске, тј. хумске, скадарске и требињске, тј. травунске цркве и подсећа их да је покорност своје архиепископу највећа врлина. Папа, такође, епископе подсећа да их је још папа Хадријан IV својим писмима обавезао да буду покорни свом архиепископу Трибуну, када је овог поставио за архиепископа дубровачког. Нажалост, писмо је у завршном делу прилично оштећено, те се због тога губи и важна историјска нит. Оно што се може прочитати, упркос лакунама у тексту, јесте то да папа поменути клирике упозорава да истрају у верности свом митрополиту јер ће их, у супротном, легат ког тамо шаље казнити на одговарајући начин.¹²

Штавише, папа истовремено, дакле 29. децембра 1167. г., шаље и писмо Лазару, епископу Арбаније, тј. Кроје, до тада православном поданику драчког митрополита. Папа пише да су се вратили његови посланици из тих крајева, тројица кардинала, који су га известили о томе да арбански епископ „има предлог и вољу да грчки обред, који изгледа да се од обичаја римске цркве у мноме разликује, напусти“ и да жели да се обавести о обичајима Римске цркве. То папа Александар III сматра врло пожељним и прихватљивим. Стога наређује епископу, „ако буде могао да то потпуно спроведе у дело и обред жртвовања и осталих светих тајни чврсто према римском обичају буде могао да држи“, да укаже дужну покорност и поштовање Трибуну, дубровачком архиепископу, као свом митрополиту и да не одлаже да своју цркву њему и митрополитском праву његове цркве потчини, јер ће на тај начин он и њему поверено стадо најбоље исказати покорност папи и светом Петру.¹³ Није јасно да ли је присуство Лазара као јединог прелата цариградске цркве средином 1166. г. на посвећењу олтара Светог Трифуна у Котору могло да утиче на његову одлуку да промени обред годину и по дана касније. У сваком случају, овај документ представља прво сачувано сведочанство о одбацивању православног и прихватању римског обреда на простору јужног дела источне обале Јадрана.

Шта год био узрок том догађају, свакако изузетног историјског значаја, који је представљао ширење римске цркве на једну потпуно нову земљу, ипак се из контекста у коме је папино писмо настало и његовог садржаја намеће утисак да је чак и тај догађај стављен у службу додатне папске подршке Дубровачкој архиепископији услед побуне дукљанских епископа. Из истих разлога настало је и неколико дана касније, 4. јануара 1168. г., писмо папе Александра III упућено становницима Драча који су били римског обреда („Латинима“) да укажу поштовање дубровачком архиепископу Трибуну и да га приме као папиног легата када буде дошао код њих. Истовремено их упозорава да никакав однос не смеју имати према екскомуницираним епископима, барском и улцињском, докле год та казна буде на снази.¹⁴

¹¹ Прва повеља упућена архиепископу Трибуну датирана је 1158. г. (CD, II, 84–86).

¹² „Alexander episcopus servus servorum dei venerabilibus fratribus Polatinensi, Svacensi et Drivastensi episcopis, et dilectis fillis universis clericis Staniensis, Scutariensis et Tribuniensis ecclesiarum ... proposuimus ... ut venerabili fratri nostro Tribuno Ragusinensi archiepiscopo ... debitam obedientiam et reverentiam impenderetis“ (Ibidem, II, 113–114); Станојевић, *нав. дело*, 61.

¹³ „Alexander episcopus ... venerabili fratri L. episcopo de Arbania ... sicut accepimus, propositum et voluntatem habes (ritum) Grecorum ... in quibus potes vitare et nostris te vellis moribus informare ... quatinus T(ribuno) Ragusinensi archiepiscopo, tamquam metropolitano tuo, promptam obedientiam et reverentiam impendas et ecclesiam tuam illi ecclesie sue iure metropolitico subicere non postponas“ (CD, II, 110–111); Станојевић, *нав. дело*, 61–62.

¹⁴ CD, II, 118–119.

Из свега овога јасно се види колико је поверење папа имао у дубровачког архиепископа. Могло би се рећи да дубровачки архиепископ није само обезбеђивао папи стабилне црквене прилике на подручју своје дијецезе него је имао и активну улогу у даљем ширењу римског обреда на рачун православне вере дуж источне обале Јадрана. Када се зна да је дубровачки архиепископ био заправо најистуренији римокатолички прелат на истоку, на самој граници са подручјем Православне цркве, јасно је и зашто је папа тако одлучно штитио његова права.

Шта је, међутим, стајало иза одбацивања његове власти од стране неколико дукљанских епископа те 1167. г.? Била је то жеља барске цркве да добије митрополитска права над неколико епископија у Дукљи, тј. тежња тих епископија за одвајањем од дубровачке „мајке“ цркве. Првобитно су непослушност дубровачкој цркви исказали 1153. г. епископ Дриваста и епископ Улциња, а потом 1167. епископ Бара и поново улцињски епископ. Исте године папа опомиње неке од епископа Горње Далмације да поштују права Дубровачке архиепископије.¹⁵ Низ фалсификованих папских повеља, са привилегијама упућеним барској цркви, настао је јер је барски епископ желео да се ослободи власти дубровачког архиепископа и да сам постане архиепископ и митрополит, а у томе је очигледно имао и свесрдну подршку других епископа са подручја Дукље. Те повеље, датиране 1067, 1089. и 1119–1124. годином, имале су за циљ да покажу права и старину барске цркве у односу на дубровачку. Њима се барском епископу редовно „од стране папе“ додељују архиепископски плашт и право на следеће земље и градове: Бар, Будву, Котор, Улцињ, Свач, Скадар, Дриваст, Пулат, Србију, Босну и Травунију. Наравно, реч је о грубим фалсификатима јер је већина ових епископија, у време када се поменуте повеље датирају, била у саставу дубровачке цркве, Котор пак под јурисдикцијом Баријске архиепископије, а Србија под црквеном влашћу Охридске архиепископије.¹⁶ Током прве половине XII века дубровачком архиепископу су папским булама из 1142, 1153, 1158. и 1167. г. поново потврђена јурисдикциона права над земљама Захумљем, Србијом и Травунијом и над градовима Котором, тј. Росама, Будвом, Баром, Улцињем, Скадром, Дривастом и Пулатом.¹⁷ Штавише, исправа из 1172. г., која сведочи о спору око Котора који је дубровачка црква имала са црквом Барија, у исто време обесмишљава тврдњу о постојању Барске архиепископије и њеном праву над том епископијом.

Папа је шездесетих година XII века успео да очува митрополитска права дубровачког архиепископа и тиме обезбеди његову победу у односу на побуњенички настројене подручне епископе дукљанских градова, но она ће, по свој прилици, бити привремена.

Већ крајем седамдесетих година XII века барски епископ Гргур трудиће се свим силама да одбаци власт дубровачког архиепископа, до те мере да је био спреман да, уколико већ не буде могао сам да постане архиепископ, призна власт архиепископа сплитског, само не дубровачког. Тако већ у писму „оцу“, сплитском архиепископу Рајнерију, из 1179. г. барски епископ Гргур пише како је из „древних списа и споменика“ дознао како је „салонитанска црква некад држала доминат и примат целе Далмације, и да је дукљанска црква, чије је место барска црква на себе исправним саветом пренела, у митрополију себе уврстила сагласношћу речене салонитанске цркве“.¹⁸ Дакле, барска црква је наследница дукљанске цркве, која је пак постала

¹⁵ *Ibidem*, 113–114.

¹⁶ Редослед набрајања и број суфрагана варирају од повеље до повеље: *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, ed. F. Rački, Zagrabiae 1877, 201–202; P. Kehr, *Papsturkunden in Rom*, Nachrichten von der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 1900, 148–149; Станојевић, *нав. дело*, 157–162; *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* I, edd. L. Thalloczy, C. Jireček, E. Shufflay, Wien 1913, 17, 21, 27; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 51–90.

¹⁷ *CD*, II, 51–52, 70–72, 84–86, 111–113.

¹⁸ „... quod Salonitana ecclesia totius Dalmatie dominatum et primatum quondam obtinuit et quod Dioclitiana ecclesia, cuius vices Antibarensis ecclesia in se recto transtulit consilio, in metropolim predictae Salonitane ecclesie consensu se ordinavit, reverentia sue matri servata...“ (*ibidem*, 159); Станојевић, *нав. дело*, 64.

Т. XXVII Свети Трипун у Котору (до 19. јуна 1166. г.), северни брод храма са обновљеним крстастим сводовима, поглед на исток

Т. XXVIII Света мученица (света Марина?), Свети Лука у Котору (после 1195. г.), прва зона јужног зида, детаљ

архиепископија одвајањем од Сплитске архиепископије и уз њену дозволу. Но, будући да је лишена тог положаја, Гргур је, како се из писма види, желео да пошаље посланике, вероватно у Сплит или пред папу, који би се залагали за права барске цркве. Пре него што је до тога дошло, посланици сплитског архиепископа Рајнерија, магистри Феро и Рајнерије, појавили су се у Бару, где су боравили ради неког посла за свог архиепископа.¹⁹ Њима је „слуга Гргур“ указао поштовање и поновио да барска црква признаје Сплитску архиепископију „за мајку и господарицу“. Ипак, на крају писма Гргур износи веома важну молбу, у име оданости архиепископији, да се за њега затражи „палијум од Римске курије“. Осим тога, Гргур се узда у вечну помоћ и сарадњу Сплитске архиепископије, али изражава и жељу да папи буде лично представљен.²⁰

Ово је прво писмо у ком се помиње Гргур Задранин и из кога се јасно види његова црквена политика и њен крајњи циљ, а то је успостављање Барске архиепископије. Да је Бар још увек само епископија, сведочи то што Гргур тек треба да затражи палијум од папе до кога очигледно не може сам да допре. Он жели да то у његово име учини сплитски архиепископ. Управо због тога он ствара идеологију по којој је салонитанска, тј. сплитска црква одувек била глава целе Далмације, а Дукљанска митрополија тобоже, некада давно, настала њеном дозволом, али је из неког разлога изгубила тај статус. Како би осигурао сарадњу сплитског архиепископа, Гргур се обавезује да ће га увек признавати за свог старешину, а сплитску цркву за своју мајку цркву. На тај начин он директно оспорава права себи надређеног дубровачког архиепископа. Изванредна прилика да свој план спроведе у дело био је Трећи латерански сабор 1179. г., о чијем је одржавању Гргур очигледно био обавештен, а на коме је требало да учествује и сплитски архиепископ, те је у тим околностима видео могућност да његов глас допре до папе. Последњи корак на том путу требало је да буде појављивање самог Гргура пред папом.²¹

Највероватније у исто време Гргур шаље и писмо посланицима сплитског архиепископа, магистрима Феру и Рајнерију, у којем још једном понавља оданост Сплитској архиепископији, али и своју наду да ће ускоро зарад својих тежњи да се појави пред папом. Из овог писма се дознаје и да Гргур своје горепоменуто писмо архиепископу Рајнерију шаље преко свог посланика кога упућује у Сплит заједно са Фером и Рајнеријем и поверава га њиховом старању, да га не би каква невоља задесила успут и да би га они представили свом архиепископу.²²

Гргурове намере су јасне, он жели да уз помоћ Сплитске архиепископије добије палијум од папе и тиме уздигне своју епископију на ранг архиепископије. Цео његов план за тај чин представљен је у писму сплитском архиепископу Рајнерију. Наклоност Сплитске архиепископије осигурао је свакако тврдњом да је Дукљанска архиепископија, тј. њена наследница, Барска архиепископија, настала одвајањем од сплитске цркве. Време када се то догодило епископ Гргур у писму не помиње, као ни време када је она изгубила тај ранг, што се сигурно догодило будући да тражи палијум, само се у редовима писма може прочитати да је Барска архиепископија „одавно лишена своје племенитости“.²³

Гргур са друге стране, у својим писмима, не прецизира када се Дукљанска архиепископија одвојила од Сплитске, нити се из њих може разазнати, што је такође важно, коју би територију она тада обухватала, а на коју он сада претендује.²⁴

¹⁹ CD, II, 159.

²⁰ Ibidem.

²¹ Није познато да ли се сплитски архиепископ Рајнерије заложио за права барске цркве пред папом, за шта је био замоћен од стране епископа Гргура. Он је заиста присуствовао Трећем латеранском сабору: његово име налази се међу потписима осталих учесника (*Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* XXII, ed. J. D. Mansi, Venetiis 1778, 216, 264; Коматина, нав. дело, 202–203).

²² CD, II, 163.

²³ Ibidem, 159.

²⁴ О односу Гргурове идеологије и оне о барској цркви изложеној у *Лейойису ѱоѱа Дукљанина*, а потом и код сплитског хроничара Томе Архиђакона у делу *Historia Salonitana*, уп. Коматина, нав. дело, 206–208.

Гргур легитимитет Барској архиепископији обезбеђује позивањем на права некадашње Дукљанске митрополије. Црквену организацију источне обале Јадрана, какву описује Гргур, у којој постоје само две митрополије, Салонитанска и Дукљанска, могуће је препознати једино у римском времену, тј. у периоду пре доласка Словена и разарања Салоне и Дукље почетком VII века. Ипак, тадашња Дукљанска митрополија није била подређена Салонитаској, нити је настала одвајањем од ње. Гргур, очигледно, утемељење за своје претензије проналази у древној Дукљанској митрополији, али тезу о њеној потчињености Салонитанској цркви користи како би добио подршку сплитског архиепископа у намери да обезбеди палијум, тј. архиепископски ранг за барску цркву.

Гргур је, дакле, био први који је изнео тезу да је барска црква наследница древне дукљанске цркве. Та теза ће постати неприкосновена међу његовим наследницима у наредним деценијама, као и тврдња да су у стара времена само две митрополије постојале у Далмацији – Салонитанска и Дукљанска. Важно је истаћи то да он утемељење за своје претензије проналази у Дукљанској митрополији из давног, римског времена, а не у тобожњим актима папа Александра II, Климента III и Каликста II о успостављању дукљанско-барске цркве. То сасвим недвосмислено сведочи о томе да у XI и XII веку до Гргуровог времена није постојала никаква Дукљанска или Барска архиепископија. Премда није извесно да ли је управо Гргур био онај барски епископ који се заједно за улцињским епископом 1167. године побунио против дубровачког архиепископа и због тога од њега и папе био екскомунициран, ипак се може рећи да је он нашао начин да обједини и искористи већ одраније присутно и испољавано незадовољство дукљанских градова црквеном управом Дубровачке архиепископије, као и да њиховој тежњи за самосталношћу и посебном митрополитском организацијом да историјско упориште и легитимитет. Тим чином је и своју, барску столицу претворио у неприкосновени центар покрета за црквену самосталност дукљанских градова. Може се, дакле, закључити да управо с њим почиње црквени спор Дубровника и Бара, који ће обележити крај XII и прву половину XIII века.

Чини се да је Гргурова делатност била ограничена само на дукљанске градове, који су Гргуровим тежњама, зарад својих интереса, пружали свесрдну подршку. С друге стране нема података колико су остали српски предели под Дубровачком архиепископијом били у сфери Гргурове црквене политике. Травунија и Захумље имали су посебан положај у односу на Дукљу и у црквеном и у политичком погледу.

Почетак осамдесетих година XII века означиће период великих промена на подручју Дукље. Те промене биле су последица исте оне освајачке политике Стефана Немање која је Србији донела територијална проширења на истоку. Најпотпуније вести о дешавањима у Дукљи и Немањиној политици у Приморју налазе се у Житију светог Симеона од Стефана Првовенчаног. Стефан наводи како је у својој борби против Грка, тј. Византије, Стефан Немања, поред градова на источној страни, заузео и „Диоклитију и Далмацију, отачаство и рожденије своје, истовују дедину своју“, коју је „силом држао грчки народ“, и њене градове разорио и опустошио, међу њима: Дањ, Сард, Дриваст, Росаф-Скадар, Свач, Улцињ, Бар. Једино је оставио Котор, и у њему сместио свој двор.²⁵ Стефан не даје прецизне хронолошке податке о тим збивањима. У Житију он те догађаје смешта након преузимања власти у Цариграду од стране Андроника Комнина, што значи 1182. или 1183. г.,²⁶ и не доводи их у непосредну везу са Немањиним ратовањем у Поморављу. У сваком случају, сигурно је да

²⁵ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, предговор, превод дела и коментари Љ. Јухас-Георгиевска; издање на српскословенском Т. Јовановић, Београд 1999, 38–40.

²⁶ Није јасно да ли Стефан под „преузимањем власти Андроника“ Комнина подразумева тренутак када је постао регент малолетног Алексија II, маја 1182. г., или сам чин његовог крунисања за цара септембра 1183. године (Острогорски, *нав. дело*, 371; И. Равић, *Писмо барској епископа Гргура сѣлийском канонику Гвалѣрију*, ССА 10 (2011) 184, 189).

1181. г. још увек нема трага о Немањиној власти на том простору, јер уговор који је у Котору склопљен 20. септембра те године између Котора и Дубровника не спомиње постојање власти српског великог жупана.²⁷ Ипак, већ у јануару 1186. г. Немањини представници су заједно са локалним великашима спроводили власт у Котору, што сведочи да је до тада највећим делом успостављена власт српског великог жупана у Приморју.²⁸

Међутим, могу се пронаћи назнаке да је Немањино деловање против Грка у Дукљи почело скоро у исто време када се придружио угарском краљу у борбама против Византије. То омогућује писмо добро нам познатог барског епископа Гргура упућено сплитском канонику Гвалтерију, а за које је утврђено да је настало 1183. или 1184.²⁹ Барски епископ Гргур пише сплитском канонику и папином легату, магистру Гвалтерију,³⁰ и жали се на то како његов град трпи притиске од великог жупана, Стефана Немање.³¹ Гргур, такође, наводи да је Немања још „претходне године“, дакле 1182. или 1183, наметнуо грађанима Бара данак у износу од 800 перепера. Пошто грађани Бара тај данак нису могли да плате јер су њихова поља поново опљачкана од стране Немање, он га сада силом наплаћује.³² Гргур пише канонику Гвалтерију како се у таквим околностима, „у којима сви трпе и болују“, не узда ни у помоћ дукљанског кнеза Михаила, који се бринуо за добробит барске цркве, јер су и њега „притискали ујаци“,³³ под којима подразумева Стефана Немању и његову браћу.

Осим што представља једини савремени извор који описује нападе на град Бар у оквиру Немањиних освајања у Приморју, писмо је значајно и због тога што доноси врло важне податке за црквену историју Дукље, јер је на основу њега могуће пратити даље деловање Гргура Барског. Најпре треба разјаснити зашто се Гргур обраћа сплитском канонику, магистру Гвалтерију, а не као раније сплитском архиепископу. То је због тога што је у то време, дакле 1183/1184. г., сплитска архиепископска столица била упражњена након смрти архиепископа Рајнерија 1180. г., па је управљање црквом до избора новог архиепископа прешло на каптол каноника, чије је Гвалтерије био водећи члан.³⁴ Због тога се и њему обраћа као „понижни слуга дукљанске и барске цркве“. Из писма се види да је оно део дуже преписке између Гргура и Гвалтерија јер се у њему помињу Гвалтеријева писма која је Гргур примио („*dignitatis vestrae litteras, quas nobis direxistis*“), као и Гргурово претходно обраћање сплитској цркви за помоћ поводом новонастале ситуације („*quod vobiscum locuti fuimus*“). Гргур се овим писмом обраћа за помоћ сплитској цркви, притом понављајући свој став о примату сплитске цркве и наводећи да барска црква и он на њеном челу „не заборављају да је сплитска црква ... имала примат у целој провинцији Далмацији и да је била матица наше цркве“. Нагласио је и да с њом није дошло „ни до каквог размимоилажења“.³⁵ На крају писма Гргур, након што је изложио какве су недаће задесиле Бар, још једном истиче да не сумња у помоћ и савет сплитске цркве.³⁶

²⁷ CD, II, 179.

²⁸ „... anno 1186, mense ianuario, tempore domini nostri Nemanne iupani Rasse...“ (*Ibidem*, II, 198–199).

²⁹ *Ibidem*, 170; Равић, *нав. дело*, 183–190.

³⁰ „Magistro Gualterio inclito Spalati canonico et sancte romane ecclesie legato...“ (CD, II, 170)].

³¹ велика невоља која је наишла на наш њрад од великој жујана... [„... itaque magna controversia superveniente civitati nostre a magno iupano factum...“ (*ibidem*)].

³² „Itaque magna controversia superveniente civitati nostre a magno iupano factum ... Octingentos namque perperos, quos in preterito anno coacti sibi dari promissimus, nunc cum violentia exigit, et quia persolvendi facultas non adest, agrorum nostrorum red(d)itibus ammissis...“ [*ibidem*, 170; I. Kukuljević, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* II, Zagreb 1875, 115; *Историја Црне Горе*, I, Титоград 1967 (= ИЦГ), 409 (Ј. Ковачевић)].

³³ „... ab avunculis molestatus...“ (Kukuljević, *op. cit.*, 115; овај ред је изостављен у Смичикласовом издању: CD, II, 170).

³⁴ Равић, *нав. дело*, 186–189.

³⁵ CD, II, 170.

³⁶ *Ibidem*.

Дакле, јасно је да Гргур не одуступа од своје раније формулисане идеологије ни у промењеним политичким околностима. Он и даље признаје за своју мајку цркву Сплитску архиепископију и одриче права свог надређеног, дубровачког митрополита.³⁷ Такође, види се и да барска црква има подршку дукљанског кнеза Михаила, иако, као што је напоменуто, он није могао да је заштити, али и да је, како Гргур наводи, она стекла наклоност сплитског кнеза и племића посредством сплитске цркве.³⁸

Из података које доноси Стефан Првовенчани и наведено писмо Гргура Барског видљиво је следеће: Немањин рат против Грка у дукљанским градовима од 1182/1183. г. до 1186. г. имао је и своје логичне последице по становнике ових градова. На примеру Бара видимо да су становници били подвргнути наметима и да су њихови усеви страдали услед ратних дејстава. Међутим, нема података о томе да је Немањино деловање у Дукљи било уперено директно против Римокатоличке цркве, тј. против епископија дукљанских градова. Он је нападао пре свега градове и оне који су у њима владали – Грке, као и представнике локалне власти, попут кнеза Михаила. Немања се бори против Грка, својих православних једноверника, тако да заиста није имао разлога да напада и локалну римокатоличку заједницу на верској основи. Барска црква трпела је од Немањиних напада само онолико колико је могла трпети као истакнути део локалних структура града Бара. Јасно је, према томе, да Стефан Немања у почетној фази своје експанзије на простору Дукље, приликом борбе против власти својих једноверника, православних Грка, није имао намеру да прогони њихове римокатоличке поданике. То потврђују речи из Стефановог Житија: „а људе своје који су у њима (тј. градовима) неповређене сачува, да служе држави његовој са страхом и са уреченим делом од Светога“.³⁹ У градовима које је он нападао да у њима „истреби име грчко“,⁴⁰ страдала је, само услед ратних збивања, локална, стицајем прилика, Римокатоличка црква, и сасвим је нормално да последице, ако је нпр. „град славни Бар“ нападан, претрпи и његова црква, због чега Гргур тражи помоћ. У земљи у којој се родио, а у којој много деценија раније није могао да буде крштен по православном обреду, јер у њој онда, као ни тада, није било православних свештеника,⁴¹ Немања није спроводио изразито православну политику и није уводио православну црквену организацију.

Немањино ратовање у Приморју није било уперено само против градова у Дукљи. Наиме, Стефан Немања је, у сарадњи са својом браћом Мирославом и Страцимиром, нападао и град Дубровник и његову непосредну околину. Опис тог рата пружају дела познијих дубровачких писаца. По њима је већ 1184. г. Мирослав водио поморску битку у којој је победу однела дубровачка флота, а истовремено је била поражена и флота кнеза Страцимира.⁴² Следеће године борбе су настављене на копну, опет без успеха по српску страну. У таквим околностима, дакле 1185. г., Дубровник је признао врховну власт сицилијанског краља Виљема II (1166–1189) из норманске династије Отвил.⁴³ Како нису успели да заузму град, Немања и браћа окончали су непријатељства. Након тога потписан је уговор између града Дубровника, са једне, и великог жупана Немање и његове браће Страцимира и Мирослава,

³⁷ Што је покушавао и 1178–1179. г. cf. *CD*, II, 159.

³⁸ *Ibidem*, 170.

³⁹ Стефан Првовенчани, *нав. дело*, 40.

⁴⁰ *Истио*.

⁴¹ *Истио*, 18.

⁴² *Историја српског народа* I, Београд 1981 (= *ИСН*), 253–254 (Ј. Калић); М. Орбин, *Краљевство Словена*, прир. С. Ђирковић, Зрењанин 2006, 18–19 и коментари 302–304; *Annales Ragusini Anonimi item Nicolai de Ragnina*, ed. S. Nodilo, MSHSM XIV, Scriptores I, Zagrabiae 1883, 218–219; *Chronica Ragusina Junii Resti (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Ioannis Gundulae (1451–1484)*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893, 60.

⁴³ *ИСН*, I, 254 (Ј. Калић); Нормани 1185. г. освајају Драч и Солун и нека Јонска острва (Острогорски, *нав. дело*, 375).

са друге стране, 27. септембра 1186. г. у Дубровнику. Уговор је разрешио све „спорове који су у прошло време бивали између Дубровчана и Словена“ и регулисао права дубровачких трговаца у Србији и Хумској земљи, као и права Дубровчана на земљу у околини њиховог града.⁴⁴ Од тада је наступило доба мира и просперитета у међусобним односима Дубровника и његових српских суседа.

Споразум из 1186. г. ипак не садржи никакве одредбе верске природе. Као што је познато, римокатолици са подручја којим су Немања и Мирослав владали још увек су били под јурисдикцијом дубровачког архиепископа, упркос свеprisутних тежњи барског епископа Гргура да од барске цркве створи посебну архиепископију и издејствује њено признање. Нема сумње да је тадашњи дубровачки архиепископ Трибун заузимао истакнуто место приликом склапања овог уговора јер се његово име помиње одмах након имена тадашњег сицилијанског краља Виљема II, номиналног врховног господара Дубровника, а испред имена краљевог представника Тасилгарда и градског кнеза Гервасија (у словенском облику Крваши).⁴⁵ Тек у годинама које су уследиле после склапања овог уговора виде се праве последице које су добри политички односи између Дубровника и српских господара у његовом залеђу имали на стање организације Римокатоличке цркве у српским земљама. Већ, дакле, 28. марта 1187. г., папа Урбан III потврђује, први пут након 1167. г., истом архиепископу Трибуну права Дубровачке архиепископије на јурисдикцију над „земљама“ Захумљем, Србијом, „што је Босна“, и Травунијом и над дукљанским градовима Котором, тј. Росама, Будвом, Баром, Улцињем, Скадром, Дривастом и Пулатом.⁴⁶

Занимљиво је да се управо након склапања српско-дубровачког уговора од 27. септембра 1186. г. у папској повељи дубровачкој цркви од 28. марта 1187. г. први пут уз појам *regnum Seruilie* јавља и објашњење *quod est Bosna*,⁴⁷ чиме се прецизира да она нема претензије на саму Србију, већ да јој припада само онај њен некадашњи, а сада одвојени део, познат под именом Босна. То објашњење понавља и наследник папе Урбана III, папа Климент III, у својим потврдама привилегија дубровачкој цркви од 21. јуна 1188. г., али и потоњи поглавари Римске цркве.⁴⁸ Повољне прилике које су за Дубровник настале на црквеном плану по питању признавања јурисдикционог подручја његовог архиепископа 1187. и 1188. г. по свој прилици су биле резултат добрих односа са суседним српским владарима, Стефаном Немањом и његовом браћом.

Већ током маја месеца 1189. г. улцињски епископ Павле и фактички признаје дубровачког архиепископа за митрополита свог и целе Горње Далмације, пошто је, како сам каже, „чуо и видео привилегије од Свете римске цркве“.⁴⁹ Дакле, у мају 1189. г. улцињски епископ,

⁴⁴ CD, II, 201–202; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам Србије, Босне и Дубровника. Књига I (1186–1321)*, прир. В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 45–48; V. Foretić, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, Rad JAZU 283 (1951) 51–72.

⁴⁵ „... in civitate Ragusii, in curia domini gloriosissimi regis W(ilhelmi), et domini Tribuni archiepiscopi in presentia et Tasilgardii regis camerarii ac Gervasii comitis cunctorumque nobilium et populi universi“ (CD, II, 201–202; *Зборник средњовековних повеља и писам I*, 45–48; за словенски облик имена кнеза Гервасија (*Крваши*) в. повељу бана Кулина Дубровчанима из 1189. г. (CD, II, 237).

⁴⁶ CD, II, 206–207.

⁴⁷ *Ibidem*, 207, 226; уп. Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1979 (= иста Европа и Срби. Средњи век, Београд 2006, 147–149), за тамо понуђено објашњење овог податка.

⁴⁸ CD, II, 226–227; *ibidem*, III, ed. T. Smičklas, Zagrabiae 1905, 274; CD, IV, ed. T. Smičklas, Zagrabiae 1906, 54.

⁴⁹ „Ego Paulus Dulcinii episcopus relatione et antiquorum hominum et idem per me sciens, Ragusinam metropolitanam ecclesiam fore matrem et dominam cunctarum ecclesiarum superioris Dalmatie, et inspectis privilegiis a sancta romana ecclesia sibi traditis, quid audivi et vidi confirmo ... obedientiam ... Ragusine ecclesie stricte tenere...“ (CD, II, 235). Иначе, улцињски епископ био је највернији помагач барског епископа током 1167. г. (*ibidem*, 109–110).

уверен папским привилегијама, признаје права дубровачке цркве, чиме је задат озбиљан ударац претензијама барске цркве и епископа Гргура. Сам Гргур очигледно није прихватио новонастало стање, тј. јачање дубровачке цркве, али му није преостало ништа друго него да напусти своју столицу и град Бар. Већ 20. августа 1189. г. он се нашао у Дубровнику, у проласку на путу за Задар, свој завичај. Упечатљиво је да он том приликом не користи назив архиепископ, већ се назива скромно „Gregorius Antiuaensis antistes“, тј. барски предстојатељ.⁵⁰ Гргур је, дакле, док је стицајем прилика био у Дубровнику, морао да прихвати фактичко стање ствари. Са њим из Бара одлази и последња представница старе дукљанске династије, Десислава, удовица кнеза Михаила, кога је Гргур сматрао за савезника барске цркве.⁵¹ С обзиром на то да је Бар нападан раније, још 1183/1184. г., излази да Немања није имао ништа против барског епископа и његовог деловања, у које можда и није био довољно упућен све до склапања пријатељског уговора са Дубровником. Након тога долази до учвршћивања позиције дубровачке цркве у српским земљама прописаног папским повељама, што није наишло на противљење српских власти. У таквим околностима је идеологија Гргура Барског изгубила изгледе за успех, због чега он одлази из Бара. Коначно, 25. новембра 1189. г. папа Климент III шаље два одвојена писма истог садржаја. Прво кнезу и општини дубровачкој, а друго „великом жупану, Страцимиру и Мирославу“, у којима им представља и препоручује новог дубровачког архиепископа Бернарда.⁵²

Усрдно представљање новог дубровачког архиепископа Стефану Немањи и његовој браћи означило је још једну победу дубровачке цркве и њених права над непокорним епископима дукљанских градова. Јасно је, ипак, да она није била могућа без подршке великог жупана Стефана Немање. И епископи улцињски и барски били су његови поданици, а у крајњој линији и породица кнеза Михаила. Истовремено, дакле, сломиле су се претензије барске цркве и традиције старе дукљанске династије. Гргур Барски био је поражен, али не и његова визија.

Дакле, на основу свега изнетог стиче се утисак да је Немањина политика према римокатолицима била благонаклона и мирољубива. Он није угрожавао права те заједнице ни приликом напада на Дукљу, нити током рата са Дубровником. Његова тако упечатљива православна личност није дошла до изражаја на том простору. Штавише, чини се да је до 1186. године његово деловање имало само освајачки карактер у погледу територија. Мир са Дубровником имао је пре свега међудржавни карактер, али се одразио и на поштовање права Дубровачке архиепископије на територијама које су биле под влашћу српског великог жупана. Немања није имао ништа против законитог црквеног поретка, потврђеног и папским булама. Могло би се закључити да успостављање српске власти у Дукљи није довело

⁵⁰ *Acta Albaniae*, I, 35; А. Соловјев, *Огабрани сѿоменици срѣској ѣрава (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 4–5; Архиепископски наслов у претходним актима користио је само у свом обраћању магистрима Феру и Рајнерију (*CD*, II, 163), док је сплитског архиепископа ословљавао са *оче*, а себе представљао само као „понизног слугу“ (*CD*, II, 159, 170). Касније, међутим, у изгнанству у Задру, он ће наставити да истиче своје претензије и да користи архиепископски наслов (*ibidem*, 270, 282). Последњи његов помен налазимо у Задру око 1196. г. (*ibidem*, 282).

⁵¹ *Acta Albaniae* I, *loc. cit.*; Kukuljević, *op. cit.*, 115; *CD*, II, 170; ИЦГ, I, Титоград 1970, 409 (Ј. Ковачевић); *истио*, II/1, 3 (С. Ђирковић).

⁵² *CD*, II, 237–238. Папа овом приликом не шаље Бернарда ни у какву мисију у српске земље, како се то обично сматра, в. Калић, *Црквене ѣриликe*, 151, већ га једноставно препоручује као новог архипастира за римокатоличке поданике Немање и његове браће, на потпуно исти начин на који га истом приликом представља као новог архипастира становницима града Дубровника, након што му је у Риму уручио архиепископски палиј [„Cum venerabilis frater noster Ber(nardus) Ragusinus archiepiscopus ad sedem apostolicam accessisset ... eique pallium, scilicet pontificalis officii plenitudinem, clementer curavimus impertiri. Ipsum igitur ... ad vos cum gratia sedis apostolice remittentes, nobilitatem vestram monemus et per apostolica scripta mandamus ... ei reverentiam debitam exhibentes“ (*ibidem*)].

ни до каквих темељних промена у црквеним приликама. Дубровачка црква и даље је била неприкосновена на том простору, а барској цркви је остало да чека повољнији тренутак.

Такав тренутак није требало дуго чекати. Када се Немања повукао са престола 25. марта 1196. године, фактички је власт у Дукљи припала његовом најстаријем сину Вукану. Међутим, његова верска политика у Приморју ће се у потпуности разликовати од верске политике његовог оца. Како нешто богатија сачувана изворна грађа показује, Вукан је пружио подршку барској цркви у наставку њене борбе за независност од Дубровника и стицању архиепископског ранга. У ту сврху већ негде током 1198. године ступио је у везу са новим папом Иноћентијем III и затражио од њега да му пошаље своје легате који ће утврдити црквене прилике у његовом краљевству и донети архиепископски плашт барском архијереју. У одговор на ову молбу папа 8. јануара 1199. године шаље своје легате Јована и Симеона, капелана и подђакона Свете столице у Вуканову Дукљу.⁵³ Међутим, убрзо по одласку посланика у Бар, папа Иноћентије III спровео је малу истрагу и увидом у стара документа дошао до сазнања да се барска црква налазила међу суфраганима Дубровачке архиепископије.⁵⁴ Због тога папа већ 26. јануара 1199. године поменути легатима шаље ново писмо, у коме их обавештава о својој истрази и заповеда да се барском архиепископу не преда архиепископски плашт док не испитају да ли су његови претходници заиста били надређени осталим епископима Дукље и Далмације.⁵⁵ Ипак, у присуству папских легата одржан је сабор под Баром, на коме је барском прелату додељен архиепископски плашт и признат архиепископски ранг и власт над епископима дукљанских градова.⁵⁶ Коначно је и Римска столица признала архиепископски ранг барској цркви, њену независност од Дубровника и старешинство над осталим дукљанским градовима.⁵⁷

Положај барске цркве у Дукљи, како се види, у Вуканово време био је знатно повољнији и барски архијереј имао је далеко значајнију улогу него у време Стефана Немање. Након вишедеценијске борбе барски епископи су изборили архиепископски ранг и спор дубровачке и барске цркве 1199. године привремено је решен у корист Бара. Он ће се поново јавити средином XIII века, када ће исход бити исти, тј. завршити се великом победом барске цркве.

⁵³ A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia* I, Romae 1863, 5; *Innocentii III Romani pontificis regestorum sive epistolarum* I–III, PL 214, ed. J. P. Migne, Paris 1890, 480–482; CD, II, 311–313. Поменути капелан је Јован из Каземарија, који ће као папски легат значајну улогу имати и у решавању верских прилика у Босни 1202–1203. године. О његовој богатој каријери и деловању уп. I. Majnrić, *Papinski kapelan Ivan od Casamarija i Bilinopoljska abjuracija* 1203. *Papinski legat koji to u Bosni nije bio?*, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 50 (2008) 1–13.

⁵⁴ „Post dies aliquos ex quo a nostra presentia recessistis, ex relatione quorundam et inspectione libri censualis camere nostre nobis innotuit, quod Antibarensis ecclesia inter suffraganeos Ragusane metropolis numeretur“, *Innocentii III epp.* I, PL 214, 490; CD, II, 313.

⁵⁵ *Innocentii III epp.* I, PL 214, 490; CD, II, 313–314.

⁵⁶ Theiner, *op. cit.*, 7; *Innocentii III epp.* I, PL 214, 727; CD, II, 335.

⁵⁷ Поред Кроје у Арбану, следећи дукљански градови постали су суфрагани барског архиепископа: Скадар, Пулат, Дриваст, Свач, Улцињ и Сард (Theiner, *op. cit.*, 7–8; *Innocentii III epp.*, I, PL 214, 727–729; CD, II, 335–338; I. Marković, *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb 1902, 90–95; Станојевић, *нав. дело*, 85; J. Moore, *Pope Innocent III (1160/61–1216)*, Leiden–Boston, 74–75.

THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN DIOCLEA AT THE TIME OF STEFAN NEMANJA

Ivana Komatina

Byzantine rule in the Balkan peninsula was restored thanks to the emperor Manuel I Comnenus in the full extent during the sixties of the XII century. Dioclea was at that time, in political terms, under the direct rule of the Byzantine Empire, while in the ecclesiastical matters this area was under the spiritual jurisdiction of the archbishop of Ragusa, thus, the Roman pope. Four papal letters testify about the great changes in the area of Dioclea in 1167 and one of them, among other things, relates that the bishop of Antivari and the bishop of Dulcigno rejected the authority of Tribun, the archbishop of Ragusa at that time. Only with the intervention of the pope Alexander III deeper strife was avoided.

In the seventies of the XII century bishop Gregory of Antivari was firm in intention to reject the authority of his superior archbishop of Ragusa, to the extent that in one letter addressed to Rainerius, archbishop of Spalato, he expressed the submission of the church of Antivari to the Archdiocese of Spalato. In this very document bishop Gregory of Antivari claims an incorrect assertion that the church of Antivari was successor to the church of Dioclea, which was separated from the archbishopric of Spalato. He creates an ideology according to which archbishopric of Spalato had always been the head of the whole of Dalmatia, and that the metropolis of Dioclea had supposedly been created with its permission long time ago, and that the church of Antivari was its successor. Bishop Gregory wants to reach the archbishop of Spalato precisely on the basis of that false assertion and through him to reach the pope in order to realize his main goal – to gain the title of archbishop of Antivari. At the time of the attacks of Stefan Nemanja on the cities in Dioclea that began in 1182/1183, bishop Gregory wrote to the canon of Spalato about the misfortunes that befell the city of Antivari and reiterates his commitment to the church of Spalato. After the establishment of Nemanja's rule in the Littoral, bishop Gregory leaves the Antivari in 1189 and his aspirations were not realized. However, exactly a decade after that event, in 1199, at the council at Antivari, the prelate of Antivari was given archbishop's mantle and his authority was recognized over the bishoprics of six cities in Dioclea and Krujë in Arbanum.

СТЕФАН НЕМАЊА – ПРЕПОДОБНИ СИМЕОН МИРОТОЧИВИ
ЗБОРНИК РАДОВА

Издавачи
Институт за историју уметности, Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20
Београд
e-mail: instiu@f.bg.ac.rs

Митрополија црногорско-приморска
Цетињски манастир, Медовина 88, Цетиње
e-mail: mitropolija.cetinje@gmail.com

Епархија будимљанско-никшићка
Манастир Ђурђеви ступови, Беране
e-mail: info@eparhija.me

Институт за српски језик САНУ
Београд, Кнез Михаилова 36/І
e-mail: isj@isj.sanu.ac.rs

За издаваче
Проф. др Војислав Јелић, декан Филозофског факултета у Београду
Њ. вп. митрополит црногорско-приморски, господин Амфилохије
Њ. п. епископ будимљанско-никшићки, господин Јоаникије
Др Јасна Влајић-Поповић, директор Института за српски језик САНУ

Техничко уређење
МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ
МИЛАН РАДУЈКО

Ликовно-графичка опрема и обрада ликовних прилога
МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

Идејно решење за омотницу
МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ
МИЛАН РАДУЈКО

Лектура и коректура
НАТАША ВУЛОВИЋ
ЈАДРАНКА МАЖИБРАДА
АЛЕКСАНДРА МАРКОВИЋ
МАРИЈА МИЛОСАВЉЕВИЋ ТОДОРОВИЋ
РАДА СТИЈОВИЋ

Превод уредничке белешке „Реч на крају“
Миљана Протић

Преводи резимеа
Миона Пиперски
Миљана Протић
Боривоје Радовић

и аутори научних прилога

Ј. Богдановић, С. Габелић, Ј. Грковић-Мејџор, М. Живојиновић, И. Коматина, А. Лома,
Љ. Максимовић, Н. Порчић, Ч. Робертсон, В. Станишић, А. Томић, М. Шевкушић, И. Шпадијер

Превод списка илустрација
Миона Пиперски
Миљана Протић

Штампа
ШТАМПАРИЈА СЛУЖБЕНИ ГЛАСНИК
Београд, Лазаревачки друм 13–15, www.sglasnik.com

Тираж
1000 ПРИМЕРАКА

ISBN 978–86–6427–048–9 (ИИУ)

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

321.17:929 Стефан Немања(082)
929.52НЕМАЊИЋ(082)
94(=163.41)”04/14”(082)
930.85(497.11)”04/14”(082)

СТЕФАН Немања-преподобни Симеон Мироточиви : зборник радова / [уредник Милан Радујко]. – Беране : Епископија Будимљанско-никшићка, Манастир Ђурђеви Ступови ; Цетиње : Митрополија црногорско-приморска, Цетињски манастир ; Београд : Институт за историју уметности, Филозофски факултет : Институт за српски језик САНУ, 2016 (Београд : Гласник). – 397 стр., [45] стр. с таблама : illustr. ; 28 cm

На спор. насл. стр.: Stephen Nemanja-Venerable Simeon the Myroblite. – Tiraž 1.000. – Поздравно слово Његове светости патријарха српског господина Иринеја на отварању научног скупа у свечаној сали Ректората Београдског универзитета: стр. 13–14. – Поздравни говор Председника Републике Србије господина Томислава Николића на отварању Научног скупа у свечаној сали Ректората Београдског универзитета: стр. 15–16. – Беседа Његовог преосвештенства епископа жичког господина Јустина на литургији у манастиру Студеници: стр. 19–20. – Беседа Његовог високопреосвештенства митрополита црногорско-приморског господина Амфилохија на литургији у цркви светог Ђорђа у Подгорици: стр. 21–22. – Беседа Његовог преосвештенства епископа будимљанско-никшићког господина Јоаникија на литургији у манастиру Пиви: стр. 23–24. – Напомене и библиографске референце уз сваки рад. – Summaries.

ISBN 978-86-6427-048-9 (ИИУ)

а) Стефан Немања, рашки велики жупан (1114–1200) -- Зборници б) Немањић (династија) -- Зборници в) Срби -- Историја -- Средњи век -- Зборници г) Србија -- Културна историја -- Средњи век -- Зборници

COBISS.SR-ID 229010188

СѢН
ПРѢП
ДБЕН
НѢЦЬ
НА СЕМ
ОМН
МАНЕ